

Marek GOSZTYŁA¹
Agata MIKRUT²

BADANIA BUDOWNICTWA LUDOWEGO NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH HISTORYCZNYCH MIEJSCOWOŚCI ŁEMKOWSKICH

Jednym z cenniejszych przykładów budownictwa ludowego Karpat są łemkowskie chałupy. Jednobudynkowa zagroda, mieszcząca pod wspólnym dachem zarówno pomieszczenia mieszkalne jak i gospodarcze, stanowi charakterystyczny dla obszaru Łemkowszczyzny typ zabudowy. Plan funkcjonalny łemkowskich chyż ulegał modyfikacjom, rozbudowom i w zależności od regionu, wykształciły się jego lokalne odmiany. Budynki mieszkalno-gospodarcze, ze względu na rozbudowany plan funkcjonalny, osiągały znaczne długości i wysokości. Chałupy na planie wydłużonego prostokąta, kryte wysokim, spadzistym dachem w swojej niezmienionej formie można było spotkać jeszcze w połowie XX wieku. Obecnie wiele z nich zostało mocno przebudowanych i zaadaptowanych do potrzeb współczesnych użytkowników.

W pierwszej części artykułu został przedstawiony dotychczasowy stan badań. Omówiono istotne elementy łemkowskich chyż, charakteryzujące ten rodzaj ludowej architektury. Stały się one podstawą do przeprowadzenia analiz budownictwa ludowego na wybranych miejscowościach. Badania i wnioski zostały opisane w drugiej części artykułu.

Słowa kluczowe: Łemkowie, chyże, budynki mieszkalno-gospodarcze, zagroda jednobudynkowa, architektura drewniana, plany funkcjonalne chałup

1. Wprowadzenie

Z uwagi na bogaty materiał badawczy artykuł został podzielony na dwie części i będzie kontynuowany w kolejnych periodykach. W pierwszej części został omówiony dotychczasowy stan badań. Natomiast w drugiej części artykułu przedstawiono wyniki badań domów drewnianych przeprowadzone na przykładzie dwóch miejscowości: Bartne i Komańcza. Wykazano podobieństwa i różnice w zabudowie ze wschodniej Łemkowszczyzny - Komańcza i środkowej Łemkowszczyzny reprezentowanej przez Bartne. Porównano chałupy po-

¹ Marek Gosztyła, Politechnika Rzeszowska, 35-959 Rzeszów, al. Powstańców Warszawy 12, tel. +4817 865 1939, gosztyla@prz.edu.pl

² Autor do korespondencji / corresponding author: Agata Mikrut, Politechnika Rzeszowska, 35-959 Rzeszów, al. Powstańców Warszawy 12, tel. +4817 743 2106, a.mikrut@prz.edu.pl

chodzące z końca XIX i początku XX wieku. Pod uwagę zostały wzięte wymiary chałup oraz ich układy funkcjonalne.

Granice Łemkowszczyzny, czyli terenu zamieszkiwanego przez odrębną grupę etnograficzną jaką stanowili Łemkowie, określił Roman Reinfuss. Na podstawie własnych badań terenowych wyznaczył region etniczny, którego mieszkańcy mieli poczucie odrębności kulturowej, przynależności grupowej i posługiwali się własnym językiem [10, s. 6-15]. Należy pamiętać, że „Łemko” czy „Łemkowszczyzna” to nazwy, które zaczęto używać dopiero w XX w. określając tak Rusinów i zamieszkiwane przez nich tereny Karpat. Po przesiedleniach, które nastąpiły na skutek Akcji „Wisła”, nieliczna ich część zamieszkuje rodzime tereny. Mimo rozproszenia, stanowią oni nadal grupę ludności wyróżniającą się swoją kulturą, sztuką i językiem [10, s. 8].

Znaczącym osiągnięciem ludowej architektury Łemków są drewniane cerkwie, jednak nie mniejszą wartość stanowią łemkowskie zagrody wiejskie, którymi przeważnie były budynki mieszkalno-gospodarcze tzw. chyże. Typologia budownictwa ludowego wsi łemkowskich posiada charakterystyczne cechy. Porównanie obiektów budownictwa wiejskiego z tego regionu pod względem konstrukcji, układu pomieszczeń, używanych materiałów, sposobów zdobnictwa pozwala na wskazanie typowych dla tego rodzaju zabudowy cech.

Jeszcze w drugiej połowie XX w. można było zobaczyć wiele łemkowskich domów zachowanych w dobrym stanie. Obecnie jest ich coraz mniej, niektóre przetrwały, ale ze zmienionymi elementami (rys. 1), na przykład gontowe pokrycia dachowe zostały zastąpione dachówkami ceramicznymi lub współczesnymi blachami. Te chaty, które ze względu na zły stan techniczny nie nadają się do użytkowania, niszczeją i popadają w ruinę.

Rys. 1. Chata łemkowska ze zmienionym pokryciem dachowym, Bartne nr 18, fot. A. Mikrut, 06. 2015

Fig. 1. Lemko Longhouse with the changed roofing, Bartne no. 18, photo. A. Mikrut, 06. 2015

2. Opis lemkowskiego budownictwa ludowego

2.1. Osadnictwo lemkowski

Tereny Łemkowszczyzny obejmowały Beskid Niski, część Beskidu Sądeckiego i zachodni skrawek Bieszczadów. Proces zakładania wsi i zasiedlania Łemkowszczyzny trwał od XIV do XVII w. Ze względu na górski region, przeważały wsie o układzie łańcuchówki położone w dolinach potoków. Bywały też wsie o układzie niwowym regularnym. Najczęściej spotykany był ulicowy kształt wsi, czasem posiadający plac w centrum (np. Ujście Ruskie i Jaworki) [9, s. 20].

W zagrodzie znajdowała się stodoła, zazwyczaj połączona ze stajnią oraz osobne obiekty takie jak: chlew, szopa, spichlerz, czasem studnia. Spichlerze budowano zwłaszcza przy wsiach przygranicznych. Posiadały one cechy budownictwa słowackiego i od języka słowackiego nazywano je „sypancami”. Spichlerze były niewielkimi, podpiwniczonymi budynkami drewnianymi. Posiadały jedno wnętrze. Ściany zrębowe budowano z półokrągłaków, sklepienie tzw. beczkowe lub kolebkowe, o konstrukcji wieńcowej układano w formie łuku. Spichlerze kryto dwuspadowymi dachami z gontu. Ochronę przed ogniem stanowiła warstwa gliny, którą obkładano ściany i sklepienie. Drzwi wykonywano z grubych desek, do których gęsto wbijano, przechodzące na wylot, ćwieki z dużymi główkami. Masywne drzwi miały chronić przed włamaniem [9, s. 20].

Zagrody i budynki na Łemkowszczyźnie różniły się między jej zachodnią a wschodnią częścią. Zagroda jednobudynkowa, gdzie pod jednym dachem mieściły się pomieszczenia gospodarcze i mieszkalne, dominowała na wschodniej Łemkowszczyźnie. W tym samym budynku zazwyczaj mieściły się: stajnia, boisko, wozownia, a w części mieszkalnej izba, sień oraz komora. Były to duże obiekty, o szerokości 6-7 m i długości dochodzącej nawet do 25 m.

O lokalizacji domów decydował kierunek południowy, do którego najczęściej ustawiano front budynku. We wsiach środkowo- i wschodniołemkowskich domy kierowano frontem na wschód, a ścianą szczytową na południe. Taki sposób sytuowania obiektów mieszkalnych wynikał z warunków klimatycznych regionu, nasłonecznienia oraz silnych wiatrów południowych wiejących głównie z Przełęczy Dukielskiej. Zapewniało to najlepsze oświetlenie pomieszczeń w ciągu dnia [3, s. 91-104].

Układ pomieszczeń był różnie modyfikowany, ze względu na możliwości ekonomiczne właścicieli. W uboższych chyżach zamiast osobnej sieni znajdowało się boisko z szerokimi wrotami pozwalającymi na wjazd wozu. Bezpośrednio z boiska przechodziło się do izby. Domy z boiskiem odgradzającym część mieszkalną od gospodarczej należą do najstarszych typów chyży. Tego typu zabudowa występowała licznie jeszcze w okresie międzywojennym między innymi w Rychwałdzie (Owczarach), Rozdzielu, Bednarce i Pielgrzymce [7, s. 97].

Łemkowie zamieszkujący środkową i wschodnią Łemkowszczyznę budowali zagrody określane jako jednobudynkowe, mimo iż wiele gospodarstw miało również osobne, podpiwniczone spichlerze. Rolę stodoły spełniał strych, gdzie znajdowały się snopy zboża oraz słoma zrzucaane w miarę potrzeby na boisko. Boisko pełniło rolę „dużej sieni” [6, s.130].

Stodoła i stajnia połączona jednym dachem to obiekt charakterystyczny dla Łemkowszczyzny sądeckiej. Łemkowie zamieszkujący lewą stronę Ropy a także Pogórze, rzadziej wznosili takie budynki.

U Łemków zamieszkujących okolice Ujścia Gorlickiego wykształcił się typ domów ze stajnią przed którą znajdował się korytarz, łączący stajnie i boisko z mieszkaniem. Korytarzyk znajdował się wewnątrz chyży co miało znaczenie szczególnie zimą kiedy można było przemieszczać się pomiędzy pomieszczeniami bez potrzeby wychodzenia z budynku [1].

W niektórych chyżach, część boiska usytuowanego w centralnej części budynku oddzielano ścianką z desek, otrzymując w ten sposób osobną sień. Najczęściej jednak sień była związana w sposób konstrukcyjny z częścią mieszkalną [5, s. 19].

2.2. Plany łemkowskich domów

Domy Łemków, chyże były rozplanowywane na planie jednoraktowym, półtoraktowym bądź dwuraktowym. Plany chałup łemkowskich były często bardzo rozbudowane, posiadały liczne pomieszczenia gospodarcze.

Jednoraktowe domy były dość rzadko spotykane, budowano je zazwyczaj na pograniczu z Pogórzem i w okolicach Krynicy. Typ półtoraktowy, gdzie izba i komora znajdowały się po jednej stronie sieni, występował częściej. Dwuraktowy typ chyży występował w różnych układach pomieszczeń, najczęściej po jednej stronie sieni była izba z alkierzem a po drugiej komora i chyżka [7, s. 100].

W jednoraktowym układzie wnętrza, w centralnej części znajdowała się przechodnia sień a po obu jej stronach izby, z których jedna zwana „piekarnią” posiadała piec do gotowania, natomiast druga, tzw. „świtołka” była izbą zimną, nieogrzewaną. W większych budynkach izby znajdowały się po tej samej stronie boiska pełniącego rolę sieni. Izby znajdowały się w układzie amfiladowym, a po przeciwnej stronie sieni miejsce izby zimnej zajmowały pomieszczenia gospodarcze takie jak: stajnia lub komora. Izby ogrzewano wtedy piecem umiejscowionym w ścianie, która je dzieliła. Ubogie chyże miały tylko jedną izbę oraz obszerną sień, wykorzystywaną jako pomieszczenie do młócenia zboża lub do przechowywania zwierząt [9, s. 10].

Domy z półtoraktem gospodarczym spotykane były na wschodniej Łemkowszczyźnie. Stajnia i komora zwana „kumnatą” znajdowały się w układzie równoległym po jednej stronie sieni, natomiast po jej drugiej stronie była izba z piecem [9, s. 11].

Chyże dwutraktowe pojawiały się nielicznie, w nowszym budownictwie. Z centralnie usytuowanej sieni można było przejść do izby z małą switołką, znajdujących się w układzie amfiladowym bądź do drugiej izby z kumnatą, po przeciwnej stronie. Zagrody jednobudynkowe, typowe dla środkowej i wschodniej Łemkowszczyzny, pod koniec okresu międzywojennego zaczęły przenikać do jej zachodniej części [9].

2.3. Chyże od strony konstrukcyjnej

Budynki drewniane wznoszono na poukładanych kamieniach, dębowych pniakach lub wykonywano podmurówkę z dostępnych kamieni (polnych lub rzecznych). Zapewniało to ochronę obiektu przed wilgocią oraz wyrównywało poziom budynku.

Na Pogórze, jako budulec używano drewna jodłowego, pierwotnie okrągłaków. Na początku XIX w. chałupy budowano z płazów obrabianych z połówek. W najstarszych budynkach, węgły wiązano na obłap, tzw. „starowickie uhlą”. Wyparły je dopiero wiązania na rybi ogon, które zaczęto wykonywać na przełomie XIX i XX w [9, s. 12].

Głównymi cechami charakterystycznymi dla południowołemkowskiego domu były: zrębowa konstrukcja z twardego drewna oraz wysoka słomiana strzecha [2].

Podczas wnoszenia budynku, bale przycinano odpowiednio do otworów okiennych. Wymiary okien początkowo były bardzo małe i powiększały się w miarę rozwoju budownictwa drewnianego [7, s. 100]. Niewielkie okna w chyżach, tzw. wyhlady, posiadały cztery lub sześć szybek osadzonych w drewnianej ramie, która była nieruchomo zamocowana w futrynie. Większe okna uzyskiwano montując obok siebie dwa małe okna rozdzielone pionowym słupkiem. Powstałe w ten sposób okna bliźniacze nazywano je „wełykami wyhlad”.

Drzwi miały różne wielkości. Prostokątne otwory wejściowe zamykano taflą zbitą z grubych desek i osadzoną albo na kołowrocie (w starszych chyżach) albo na żelaznych zawiasach (w młodszych chyżach). W starszych domach, zamożnych Łemków, ościeże drzwi było zamknięte górą półkoliście, z profilowanymi i kołkowanymi zastrzałami w narożnikach. Od frontu, taflę drzwi, układano specjalnie zrobionymi, wąskimi klepkami, układającymi się we wzór na jodełkę bądź rąb [9, s. 12].

Na całej Łemkowszczyźnie chyże kryto dachami czterospadowymi o konstrukcji krokwiowo-płatwiowej. Dach był wysoki i spadzisty ze względu na duże opady śniegu i konieczność pomieszczenia pod nim znacznej ilości siana. Wysokość dachu stanowiła około 2/3 wysokości całej chaty [9, s. 12]. Dachy czterospadowe przeważały do końca XIX w. Pierwotnie pokrycie stanowiła słoma, zabezpieczana gontami jedynie na kalenicy i okapach. Stosowanie gontów na chyżach stało się powszechne dopiero w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to wiele gmin wykupiło lasy będące własnością dworów i przez to zwiększył się

dostęp do drewna. Rozpoczęła się wówczas produkcja gontów na szeroką skalę. W XIX w., głównie między Popradem a Białą rozpowszechniło się krycie dachów gontem co spowodowało zmianę na dachy dwuspadowe z okapem bocznym. W budynkach o dwuspadowych dachach, pionowe szczyty także objano gontem [7, s. 100].

Zdarzało się, że na szczytowej połaci dachu, w rogu przy kalenicy umieszczano gontowy daszek w kształcie połowy niskiego ostrosłupa o szerokiej podstawie, który pierwotnie miał chronić otwór dymnika [7, s. 100].

Dookoła budynku znajdował się szeroki okap, który wspierały wystające belki zrębu. Od północnej i zachodniej strony, równo z okapem chyży stawiano dodatkowe lekkie ścianki, wykonane z pionowych desek. Pozwalało to na otrzymanie dodatkowe przestrzeni gospodarczej, w której przechowywano słomę i siano, składowano drewno na opał lub przechowywano narzędzia rolnicze. Tą część budynku, nazywana „zahatą” bądź „pryhata”, pełniła dodatkowo funkcję ochronną. Osłaniała ściany budynku przed silnym wiatrem, deszczem lub śniegiem, ograniczając w ten sposób straty ciepła. Zagatami z gontów lub desek ochraniało szczególnie mieszkalne partie domu. Konstrukcja dachu miała na celu nie tylko ochronę przed opadami ale również ochronę przed wiatrem, co poprawiało termiczne właściwości budynku [7, s. 97-98].

2.4. Elementy dekoracyjne chyż

Domy łemkowskie nie miały bogatej dekoracji stolarskiej, zdobiono je jedynie poprzez malowanie ścian zewnętrznych. Dekoracje malarskie były różne, w zależności od regionu. Najbogaciej zdobiono chyże na wschodniej Łemkowszczyźnie, czego przykładem są domy w Komańczy. Do malowania używano palonej glinki. Zrąb malowano na czerwono lub brązowo, szpary pomiędzy belkami bielono, obramienia okien podkreślano na zielono lub niebiesko a okna i drzwi malowano na żółto [7, s. 98]. Charakterystycznym elementem dekoracyjnym łemkowskich domów były malowane wapnem wokół okien i drzwi opaski o motywach roślinnych lub geometrycznych. Takie malarstwo rozwijało się we wschodniej Łemkowszczyźnie do końca II wojny Światowej. Malarskie przedstawienia nie były konkretnymi rysunkami, a symbolami przypominającymi znaki własnościowe bądź apotropaiczne symbole [3, s. 104]. W powiatach jasielskim i krośnieńskim, środkowej łemkowszczyźnie, do malowania ścian zewnętrznych używano czarnej ropy, a szpary pomiędzy belkami bielono wapnem. Na zachodniej Łemkowszczyźnie dekoracja domów nie była tak popularna. Jedynie w niektórych wsiach zrąb malowano białymi, pionowymi pasami bądź kropkami [7, s. 98]. Niekiedy białe, koliste lub prostokątne „kropy” biegly w poziomych lub pionowych pasach po całej powierzchni zrębu [9, s. 13].

Rys. 2. Popadająca w ruinę chałupa nr. 1 z miejscowości Bartne, fot. A. Mikrut, 06.2015

Fig. 2. Lemko Longhouse no. 1 in Bartne falling into the ruin, photo. A. Mikrut, 06. 2015

3. Podsumowanie

Budownictwo łemkowskie cechuje mocno rozbudowana część gospodarcza, znajdująca się wraz z częścią mieszkalną pod jednym dachem. Ewolucyjny rozwój układu pomieszczeń budynków mieszkalnych miał wpływ na ich bryłę a także spowodował zróżnicowanie zagrod. Zmiana materiału kryjącego połacie dachu, spowodowała zmianę jego kształtu, co w konsekwencji zmieniło bryłę pierwotnej chyży. Dekoracyjne elementy malarskie, stosowane na elewacjach chat, stały się znakiem charakterystycznym łemkowskich domów. Budownictwo wiejskie Łemków miało wpływ na architekturę ludową Bojków, którzy zapożyczyli od nich liczne cechy. Świadczy to o szerokim oddziaływaniu kultury i sztuki Łemków na innych mieszkańców tej części Karpat.

Literatura:

- [1] Czajkowski J., *Budownictwo Ludowe Podkarpacia*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Sanok 1997.
- [2] Czajkowski J., *Łemkowie w historii i kulturze Karpat. Cz. I*, Muzeum Budownictwa Ludowego, Sanok 1995.
- [3] Czajkowski J., *Zagroda i dom w Beskidzie Niskim, Bieszczadach i na Pogórzu*, [w:] *Łemkowie-Kultura-Sztuka-Język*, Wyd. PTTK KRAJ, Sanok 1983.

- [3] Czajkowski J., *Studia nad Łemkowszczyzną*, Muzeum Budownictwa Ludowego, Sanok 1999.
- [4] Czajkowski J., *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*, Sanok 1966, nr 4.
- [5] Gajur J., *Od Magury po Oslawę. Podróż sentymentalna po Łemkowszczyźnie*, Wyd. Arete II, Krosno 2007.
- [6] Karczmarszewski A., *Świat Łemków. Etnograficzna podróż po Łemkowszczyźnie.*, Wyd. Libra, Rzeszów 2014.
- [7] Lew S., *Budownictwo ludowe dorzecza Sanu w XIX i XX wieku*, Wyd. Mitel, Rzeszów 2003.
- [8] Reinfuss R. *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*, Sanok 1998, nr 34.
- [9] Reinfuss R. *Śladami Łemków*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa 1990.
- [10] Smockiewicz L. *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*, Sanok 1968, nr 7.

RESEARCH OF FOLK CONSTRUCTION ON CHOSEN EXAMPLES OF HISTORICAL LEMKOS' HOMELAND

Summary

One of the most discernible examples of the Carpathian folk architecture is Lemkos' cottages. Single building farmhouse, which under the same roof contains both living as well as utility rooms, is characteristic building type for Lemkos' homeland. The functional plan of the so-called 'chyże' was revised, undergoing significant change, and depending on the region, developing its local variety. Residential and commercial buildings, due to the extensive functional plan, were of a significant length and height. Cottages on the elongated rectangle plan, which covered steeply slanting roof in its unchanged form, were still to be seen in the mid-20th century. Nowadays many of them have been extensively rebuilt and adapted to the needs of today's users.

In the first part of the article the current state of research has been presented. The essential elements of the Lemkos 'chyże', a typical feature of this kind of folk architecture, have been discussed. They have become the basis for carrying out analyses of folk buildings in selected villages. Research and conclusion data have been described in the second part of the article.

Keywords: Lemkos, 'chyże', single building, residential buildings, wooden architecture, functional plans cottages

Przesłano do redakcji: 2.10.2017 r.

Przyjęto do druku: 15.12.2017 r.